

Людмила ТУРОВСЬКА,
кандидат філологічних наук,
Інститут української мови
НАН України

ГАЛУЗЕВЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

УДК 81'373.46

У статті в контексті системно-структурної дослідницької парадигми проаналізовано й узагальнено теоретичні праці українських термінологів, спрямовані на з'ясування особливостей розвитку окремих галузевих терміносистем у лоні нормоцентризму.

Ключові слова: термін, термінознавство, терміносистема, системно-структурна парадигма, нормоцентризм.

Загальноновизнаною серед дослідників є думка про те, що термінознавство як самостійна наукова дисципліна формувалося поступово внаслідок автономного розвитку окремих наукових напрямів із подальшим синтезом їх. Національне відродження й розвиток науки і техніки в ХІХ–ХХ ст. потребували створення української термінології, брак якої був спричинений колоніальним становищем України, низкою заборон українського слова і зокрема тим, що інженерно-технічні навчальні заклади були російсько-, польсько- або німецькомовними. Спроби поставити ширше проблему української термінології почалися з середини ХІХ ст. Так, М.Левченко писав в «Основі» (VII, 1861), що наукові терміни треба укладати в дусі народної мови, і подав словничок своїх перекладів кількох десятків інтернаціональних термінів [12, с. 16].

Серед учених-термінологів кінця ХІХ ст. вирізняються постаті власне мовознавців, які намагалися вибудувати термінологію на народній основі, та спеціалістів певних галузей, зокрема В.Левицького, який уперше написав фахову статтю з математики українською мовою, був незмінним редактором першого українського наукового часопису з природничих наук, перший підготував і опублікував матеріали до української термінології з математики, фізики, хімії, згуртував навколо себе математиків-українців для наукової роботи [35], запропонував українські відповідники до німецьких математичних термінів, створив низку фізичних термінів («Додатки до термінології математичної», 1895 р.; «Матеріяли до фізичної термінології», 1896–1902 рр.); І.Пулля, який уклав і видав «Молитвослов» (1869) етимологічним і фонетичним правописом і в 1872 р. вперше перевидав повністю народною мовою, поклавши почин для наступних видань [29, с. 17], розробив українські відповідники для німецьких технічних термінів («Додатки до руської термінології», 1900 р.).

У формуванні термінологічної лексики української мови позитивну роль відіграла діяльність І.Верхратського, який орієнтувався на народно-розмовну мову [2, с. 3], намагався створити українську природознавчу термінологічну систему на народно-розмовній основі. Якщо в народній

мові не було відповідника латинському термінові, то він «утворював усюди назви нові» («Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. Передмова») [4]. Представники Наукового товариства ім. Т.Шевченка закликали збирати термінологію, вживану «в реміслах, домашнім промислі, господарці, торгівлі, нар. медицині», бо «вчені... густо-часто суть приневолені позичати (терміни) з інших слов. язиків або творити їх не раз... дуже невдало і проти духа нашої мови». У 1897 р. з'явилося перше українськомовне серійне видання в галузі природничих і технічних наук – «Збірник математично-природописно-лікарської секції», далі окремо «Лікарський збірник» [17].

На початок ХХ ст. в Україні склалася непроста ситуація: стан тогочасного суспільства впливав на мову, наукова й технічна термінологія перебувала у стані формування. Та, що функціонувала, дуже рідко потрапляла на сторінки преси, оскільки була надто спеціальна. У період з 1913–1914 рр. українськомовну термінологію можна було віднайти в десяти виданнях, які спеціалізувалися на економіці, сільському господарстві й торгівлі, у двох з юриспруденції, трьох – з педагогіки; по одному з медицини, мистецтва, історії та гуманітарних наук, двох спортивних і двох богословських [38, с. 30].

У першій третині ХХ ст. основну увагу науковці зосередили на збиранні термінів з усних і літературних джерел, подальшому створенні на цьому ґрунті національної термінології: дослідженню хімічної термінології присвятив свої праці І.Горбачевський («Уваги о термінології хемічній», 1905 р.) [5], чи не вперше в українськомовному мовознавстві порушив питання про впорядкування медичної термінології Я.Гординський («Кілька слів про термінологію», 1913 р.), розробленням української географічної термінології на основі теорії Девіса займався С.Рудницький («Начерк географічної термінології», 1908 р.; «Причинки до географічної термінології. Вступ», 1913 р.) [30], теоретичне обґрунтування входження міжнародної хімічної термінології в українську мову розглядав Р.Цегельський («Про українську хемічну термінологію», 1928 р.) [36], спробу системного впорядкування хімічної

термінології здійснив А.Семенов («До питання про українську хемічну термінологію», 1930 р.) [31]. Зауважимо, що перші вітчизняні термінознавчі праці написали не лише лінгвісти, а й професійні інженери, що наклало особливий відбиток на розвиток вітчизняного термінознавства.

Проблема співвідношення національного й інтернаціонального в мові, зокрема в її лексичній системі, хвилювала багатьох українських мовознавців першої половини ХХ ст. Сміливо вводили новотвори й запозичення В.Дубровський («Українсько-російський словник», 1909 р.), І.Нечуй-Левицький («Світогляд українського народу. Ескіз української міфології», 1876 р.). Активно поповнювали українську наукову лексику новотворами на народній основі К.Левицький, І.Новицький, К.Горбачевський, який зауважував, що «створення і виключне вживання лише оригінальної, народньої термінології було б не зовсім доцільне» [6, с. 7].

Уміло втілювала принцип органічного поєднання народних та інтернаціональних елементів О.Курило, хоча в історію українського мовознавства вона увійшла як послідовниця пуризму й етнографізму [10, с. 11]. Прихильно висловлювався щодо творення нових термінів і В.Сімович, наголошуючи, що рішення настанова проти них може нашкодити розвиткові мови [34]. Позитивним чинником розвитку мови вважав новотвори І.Огієнко, який закликав до певного такту і глибокого мовного чуття при творенні нових слів, застерігаючи щодо зловживання варваризмами й неологізмами (див. «Історія граматичної літератури», 1908 р.; «Історія української граматичної термінології», 1909 р.) [19, с. 221]. О.Синявський відзначав природність і закономірність творення й позичання нового, але в межах літературної норми [33, с. 151–152].

Позицію щодо широкого збирання термінологічних матеріалів у народі (на селі) висловив О.Яната. Розмірковуючи над історією розвитку української науково-природничої мови, він робить висновок, що мова України, як і мова будь-якої країни, не є чимось сталим, вона живе життям народу, має свою історію, весь час розвивається, тобто проходить процес закономірної еволюції, і її стан – то ступінь культурного розвитку народу. Вчений поклав в основу своєї мовознавчої концепції постулати самостійності української мови, тобто рівночасного формування її разом з іншими слов'янськими мовами з праслов'янської мови, автохтонності українців на своїх землях, вирішального впливу народної говіркової мови на становлення сучасної йому української науково-природничої мови. Праці О.Янати засвідчують, що український народ зумів створити величезну номенклатуру, в основі якої лежить передусім її глибока осмисленість, обґрунтованість, і їй, безперечно, призначено лягти в основу нової номенклатури («Народна творчість в чистій і прикладній ботаніці», 1910 р.; «Народні назви рослин», 1911 р.; «Народні українські назви рослин

Північної Таврії», 1916 р.; «Сучасне становище і коротка історія розроблення української природничої термінології», 1920 р.; «За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру», 1928 р.) [7, с. 18].

Зауважимо, що єдності в поглядах на подальший розвиток української термінології не було. Одна група науковців уважала, що достатньо заповнити мовні прогалини, куди дотепер зазвичай потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала до всього замінити елементи, що сприймалися як невластиві українській мові, не питома національні. Останніх можна назвати представниками етнографізму, перших – синтетизму (бо йшлося про синтез народної та книжної традиції, хутірських і урбаністичних елементів); або крайніми пуристами й поміркованими пуристами. Представниками етнографічної школи були А.Кримський, Є.Тимченко, О.Курило у своїх ранніх працях, М.Гладкий, С.Смеречинський, а поза УРСР – В.Сімович у ранніх працях та І.Огієнко. До поміркованих пуристів належали О.Синявський, М.Сулима, М.Наконечний, О.Курило в пізніших роботах та ін. Близько до них стояли В.Ганцов, А.Ніковський [38, с. 167].

У 1930–1940-ві рр. ХХ ст. формування напрямів досліджень у термінології пов'язане з іменами Д.Лотте й Е.Дрезена. Так, у 1931 р. побачила світ стаття Д.Лотте «Очередные задачи научно-технической терминологии», в якій зазначалося, що стан технічної термінології – серйозна перепона на шляху технічного прогресу, оскільки рівень розвитку конкретних термінологій не відповідає бурхливому розвитку науки й техніки. У 1936 р. вийшла монографія Е.Дрезена «Научно-технические термины и обозначения и их стандартизация», в якій він пише, що призначення терміна – якнайповніше відтворювати у свідомості людини уявлення про об'єкт науки або техніки з усіма його властивостями та якостями. Значну роль у розвитку радянського термінознавства відіграла праця Г.Винокура 1939 р. «О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии». Саме він поставив питання про лінгвістичну сутність терміна, природу й організацію терміносистем, співвідношення між номенклатурою і термінологією – ті питання, які й нині перебувають у фокусі мовознавчого аналізу.

Нагадаємо, що з 1930-х рр. ХХ ст. у світі працювали два великі термінологічні центри, які вели серйозну роботу з упорядкування наявних і створення нових термінів: в Австрії (цей європейський центр спочатку був у довоєнній Німеччині) і в СРСР. Австрійський центр тривалий час очолювали О.Вюстер і Х.Фельбер.

Засновником термінознавства як наукової дисципліни став австрійський учений О.Вюстер. Він опублікував у 1931 р. свою докторську дисертацію «Міжнародне нормування мовлення в техніці, зокрема в електротехніці», в якій заклав основи науки

про терміни. Він підкреслював, що одна з істотних відмінностей між методами дослідження, на яку покликаються лінгвісти і термінологи, полягає в тому, що термінологи починають свій шлях із поняття, яке повинне бути точно визначене і не залежить від свого найменування, а лексикологи – з мовного вираження. Тому традиційно термінологи говорять про поняття, а лінгвісти про значення. Справу О.Вюстера продовжив Х.Фельбер, автор першого міжнародного навчального посібника з термінології *Terminology Manual* (ЮНЕСКО, Париж, 1984 р.).

У справі наукової нормалізації української мови до середини ХХ ст. зроблено небагато. Мовознавці намагалися використовувати власні ресурси, а не вдаватися до запозичень. Саме такого принципу дотримувалися вчені, згуртовані навколо Академії наук та її Інституту української наукової мови. Провідна думка полягала в тому, що основний масив термінології слід опрацювати на базі діалектних словникових запасів. Для називання відсутніх у народі понять треба поступово надавати нового значення відомим словам або творити нові терміни, беручи за підставу поширені в сільській мові морфеми [38, с. 131].

Уже в період становлення термінологічної науки сформувалися два практично протилежні погляди на термін: 1) точка зору Д.Лотте і його послідовників зводилась до того, що терміни – це особливі слова у структурі будь-якої розвиненої мови, які потребують упорядкування й цілеспрямованого впливу; 2) погляди Г.Винокура, який розглядав терміни не як особливі слова, а як слова в особливій функції; терміном може бути будь-яке слово, хоч яким тривіальним воно видається. Перша концепція (умовно назвемо її інженерною) випливає з потреб конкретної предметної галузі. На Заході її активно розвивав О.Вюстер, у Радянському Союзі – вчений і суспільний діяч, засновник вітчизняної стандартизації Е.Дрезен. Іншу ж концепцію (як власне лінгвістичну) розвивали видатні мовознавці того часу. Фундаментальний внесок у теорію термінознавства своїми працями зробив О.Реформатський [13; 14; 28; 39].

Ураховуючи матеріальну основу термінології, яку переважно становлять лінгвістичні одиниці (слова та словосполучення природних мов), а також те, що абсолютна більшість спеціалістів, які вивчають сферу спеціальної комунікації, – це термінологи-лінгвісти, неважко зрозуміти, що нині домінує лінгвістична концепція.

У 50–60-ті рр. ХХ ст. термінологічні проблеми порушувалися у працях В.Виноградова, О.Реформатського, Р.Піотровського та ін. Зауважимо, що особливістю термінознавства як науки було те, що його становлення припало на період формування й упорядкування галузевих терміносистем, у зв'язку з чим лексикографія перетворилася на один із провідних напрямів термінознавства, що стрімко розвивається й нині [25–27]. Традиційне термінознавство, концентруючи зусилля на обробленні

фіксованих даних, залишалось у межах методики статичного аспекту дослідження мовних одиниць.

Остаточне становлення теоретичного термінознавства як сформованої наукової дисципліни зі своїм предметом і методологією припадає, на думку вчених, лише на кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.; надзвичайно розгорнулася й активізувалася термінознавча робота в Україні за останнє десятиріччя ХХ ст. Сучасні дослідження в галузі термінознавства багатогранні: переосмислюється історія формування й розвитку окремих галузевих, фахових, наукових термінологій, розробляються наукові засади термінотворення, особливо активно розв'язуються питання відповідності термінів системі української мови, унормування й кодифікації вітчизняної термінології.

Із середини ХХ ст. терміни як специфічний лексичний шар мови стають об'єктом комплексного наукового дослідження. У такому ракурсі вивчають історію розвитку граматичної термінології української мови (Н.Москаленко) [15], українську економічну термінологію (Т.Панько) [24], українську мікологічну лексику (Л.Симоненко) [32], українську спортивну лексику (М.Паночко) [23], особливості іменникового словотвору термінології технічної галузі (І.Кочан) [9], лексику театрального мистецтва (А.Костюк) [8] та ін.

Українське термінознавство ХХ ст. розвивалося нормоцентрично з дотриманням двох основних принципів: 1) визнання терміна необхідним компонентом наукової і науково-технічної діяльності; 2) опис терміна з ортологічного погляду, тобто уточнення того, яким він повинен бути у змістовому й формальному відношеннях. Ці принципи зумовлені завданням термінознавців – цілеспрямовано вноرمувати переважно науково-технічну термінологію.

Перехід від структурної до структурно-функціональної парадигми, що відбувся в термінознавстві у 70-х рр. ХХ ст., зробив його відкритим для багатьох принципово нових ідей щодо своїх основних понять і категорій: у межах функціонального напрямку термін розглядають не лише як один з лінгвістичних об'єктів, а й як засіб, за допомогою якого можна вивчати функціональну природу самої мови, уявлення про яку пов'язане зі студіями вторинних, похідних понять, зокрема з формуванням і розвитком категорії терміна. Кінець ХХ ст. ознаменувався збільшенням кількості термінознавчих робіт, присвячених виділенню релевантних елементів соціальної взаємодії та з'ясуванню їхнього місця і значення (функції) у певних зв'язках (якісна визначеність цих останніх передбачає їхній системний розгляд). До перших праць, у яких розглядався структурно-функціональний аспект вивчення термінології, належать «Термінологічна лексика (літературознавча і мовознавча) в критико-публіцистичній прозі О.С.Пушкіна» С.Вайнтруба [1], «Медична лексика в давньоруській книжно-писемній мові (назви хвороб і хворобливих станів)» Т.Олещук [21], «Струк-

тура складених термінів діалектичного матеріалізму (на матеріалі навчальних текстів)» Н.Онiпко [22], «Термінологія і переклад» Ф.Циткіної [37].

Розвиток функціонального термінознавства не лише довів його беззаперечні переваги перед класифікаційно-структурною парадигмою, а й зумовив закономірний перехід до антропоцентричного напрямку, що охоплює багато концепцій суті мовної творчості дослідників, у тому числі використання метафоризації. Початок ХХІ ст. засвідчив зростання зацікавленості серед мовознавців проблемами функціонування термінологічної лексики в навчальній, науковій, науково-популярній літературі й засобах масової інформації.

Дослідження української термінологічної лексики на сучасному етапі можна класифікувати за рівнем організації фактичного матеріалу, за крослінгвальними зв'язками, за міжмовними контактами.

Сучасний теоретичний доробок у галузі термінознавства має різновекторне спрямування: мовознавці переосмислюють історію формування та розвитку окремих галузевих, фахових, наукових термінологій, виробляють наукові засади терміно-

творення, особливо активно розв'язують питання відповідності фахових термінів системі української мови, унормування й кодифікації вітчизняної термінології.

З-поміж усього масиву наукових праць, присвячених проблемі структурно-семантичної організації термінологічної лексики певної галузі та термінологічному словотвору, вирізняються дисертації ономазіологічного (М.Дмитрук, Н.Цимбал, Н.Цісар, С.Любарський, Т.Кравченко, Т.Дячук та ін.), семасіологічного (Т.Лепеха, Д.Шапран, Т.Соколовська, А.Ніколаєва, Т.Михайлова, О.Колган, Н.Яценко, С.Овсейчик та ін.), типологічного (Є.Ємельянова, О.Винник, О.Радченко, Р.Бачкур, А.Грицьків та ін.) й історичного (Г.Дидик-Меуш, О.Зелінська, І.Ярошевич, С.Яценко, Н.Поліщук, І.Процик, Ю.Осінчук та ін.) спрямування. Нині формуються нові течії, серед яких варто виокремити когнітивне, або гносеологічне термінознавство, що досліджує роль термінів у науковому пізнанні й мисленні (В.Іващенко, Т.Суродейкіна, Л.Науменко, Ю.Олещенко, І.Сапожник, О.Трищук, Г.Хацер, Т.Щеглова, Н.Яковишена).

Література

1. В а й н т р у б С. Термінологічна лексика (літературознавча і мовознавча) в критико-публіцистичній прозі О.С.Пушкіна: автореф. дис. ... канд. філол. наук / С.Вайн-труб. – К., 1956.
2. В е р х р а т с ь к и й І. Матеріали до словаря зоологічного / І.Верхратський. – Л., 1863.
3. В е р х р а т с ь к и й І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної / І.Верхратський. – Л., 1864. – Вип. 1.
4. В е р х р а т с ь к и й І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. Передмова / І.Верхратський. – Л., 1872. – Вип. 5.
5. Г о р б а ч е в с ь к и й І. Уваги о термінології хемічній / І.Горбачевський // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1905. – Т. 10.
6. Г о р б а ч е в с ь к и й І. Уваги до хемічної термінології / І.Горбачевський // Український медичний вістник. – 1923. – Ч. І.
7. К о р о б ч е н к о А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати: автореф. дис. ... канд. пед. наук / А.Коробченко. – К., 2001.
8. К о с т ю к А. Термінологічна і професійна лексика театрального мистецтва у сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук / А.Костюк. – К., 1990.
9. К о ч а н І. Іменниковий словотвір у системі української технічної термінології (на матеріалі радіотехніки): автореф. дис. ... канд. філол. наук / І.Кочан. – К., 1987.
10. К у р и л о О. Уваги до сучасної української літературної мови / О.Курило. – К.: Книгоспілка, 1923.
11. К у р и л о О. Уваги до сучасної української літературної мови / О.Курило. – Краків; Львів, 1942.
12. Л е в ч е н к о М. Заметки о русинской терминологии / М.Левченко // Основа [Санкт-Петербург]. – 1861. – № 7.
13. Л о т т е Д. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики / Д.Лотте. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1961.
14. Л о т т е Д. Очередные задачи технической терминологии / Д.Лотте // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – Москва, 1931.
15. М о с к а л е н к о Н. Нарис історії української граматичної термінології / Н.Москаленко. – К., 1959.
16. М р о з е к Г. «Опыт русско-украинского словаря» Михайла Левченка в колекції Музею книги і друкарства України: матеріали наук. конф. «Українська писемність та мова у манускриптах і друкарстві», 2010 р. / Г.Мрозек. – Режим доступу: <http://viam.org.ua>
17. Наукове товариство ім. Т.Шевченка / Он-лайн журнал Товариства. – Режим доступу: <http://ntsh.org/node/18>
18. Н е ч у й - Л е в и ц ь к и й І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І.Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 2003.
19. О г і є н к о І. Історія української мови / І.Огієнко. – К.: Либідь, 1995.
20. О г і є н к о І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І.Огієнко // «Записки НТШ» в Києві. – 1908. – Кн. 1, 4. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=543>
21. О л е щ у к Т. Медична лексика в давньоруській книжно-писемній мові (назви хвороб і хворобливих станів): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.Олещук. – К., 1983.
22. О н и п к о Н. Структура составных терминов диалектического материализма (на материале учебных текстов): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н.Онiпко. – К., 1985.
23. П а н о ч к о М. Українська спортивна лексика: автореф. дис. ... канд. філол. наук / М.Паночко. – К., 1977.
24. П а н ь к о Т. Розвиток української економічної термінології ХІХ–ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.Панько. – Л., 1965.
25. П и о т р о в с к и й Р. К вопросу об изучении термина / Р.Пиотровский // Ученые записки ЛГУ. – Ленинград, 1952. – № 161: Серия филологических наук. – Вип. 18.

26. Реформатский А. Мысли о терминологии / А.Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – Москва, 1986.
27. Реформатский А. Термин как член лексической системы языка / А.Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – Москва, 1968.
28. Реформатский А. Что такое термин и терминология / А.Реформатский // Вопросы терминологии. – Москва, 1961.
29. Рокіцький О. Іван Пулюй у світовій науці і культурі: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.Рокіцький. – К., 2002.
30. Рудницький С. Причинки до географічної термінології. Вступ / С.Рудницький // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1913. – Т. 15. – Вип. 2.
31. Семенов А. До питання про українську хемічну термінологію / А.Семенов // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1930. – Т. 29.
32. Симоненко Л. Мікологічна лексика української мови: дис. ... канд. філол. наук / Л.Симоненко. – К., 1973.
33. Синявський О. Норми української літературної мови / О.Синявський. – Л., 1941.
34. Сімович В. На теми мови / В.Сімович. – Прага; Берлін, 1924.
35. Хобзей П. Основоположник математичної культури нашого народу / П.Хобзей // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Л., 1991. – Режим доступу: <http://www.lp.edu.ua/Institute/IFN/himath/history>
36. Цегельський Р. Про українську хемічну термінологію / Р.Цегельський // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1928. – Т. 27.
37. Циткина Ф. Терминология и перевод (К основам сопоставительного исследования) / Ф.Циткина. – Ленинград: Высш. шк., 1989.
38. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю.Шевельов. – К.: Сучасність, 1987.
39. Wiister E. Die allgemeine Terminologielehre ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und Sachwissenschaften / E.Wiister // Linguistics (Mouton). – 1974. – № 119.

Консультація професор Іван Ющук

1. Як визначити вид складносурядного речення за метою висловлювання, коли одна його частина є спонукальним, а друга – розповідним реченням, як-от: *Пливи, косо, у плин за водою, а я піду слідом за тобою?*
2. Які є правила творення відтопонімних іменників – назв мешканців? Часто натрапляємо на подвійні варіанти, скажімо: *сумчани* і *сум'яни* тощо.

Учителі Тернопілля

1. Сприймаючи чуже мовлення, ми завжди визначаємо його мету, тобто з'ясовуємо для себе, чого хоче досягти автор висловлювання: повідомити нас про щось, запитати про щось чи спонукати до якоїсь дії, і відповідно реагуємо на сказане. Формальною ознакою для такого розрізнення є, як правило, наявність у питальному реченні питальної частки, питального займенника чи прислівника, у спонукальному – дієслова в наказовому способі, у розповідному – відсутність цих показників. Але не завжди у висловлюваннях ці формальні ознаки є або вказують саме на такий характер речення (адже слова й деякі їхні форми можуть вживатися в переносному значенні). Наприклад, наказовим є речення *І ти поїдеш із людьми, а тоді повернешся назад* (Григорій Тютюнник), хоч дієслова в ньому вжито в дійсному способі (виражає спонукування до дії). І навпаки, речення *А хтось у нашому загоні візьми та й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш* (М.Стельмах) – розповідне, незважаючи на наявність у ньому дієслів у наказовому способі (повідомляє про щось). У реченні *Пливи, косо, у плин за водою, а я піду слідом за тобою* нема спонукування, а є лише констатація, зіставлення дій: *Ти, косо, попливеш у плин за водою, а я піду слідом за тобою*. Реально це розповідне речення. А ось подібне за структурою речення *Ти, дитино, біжи додому, а я ще тут попрацюю трохи* спонукальне за своєю суттю – виражає побажання. Як розповідне, а не як питальне сприймається (і так його й треба кваліфікувати) речення *А врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається?* (М.Коцюбинський), хоч у кінці його і стоїть знак питання.

Таким чином, аналізуючи речення за метою висловлювання, треба враховувати не стільки його формальні ознаки, як зміст і призначення, виходячи з контексту й ситуації. Так ми робимо і в повсякденному спілкуванні.

2. Чітко визначених правил творення відтопонімних іменників – назв мешканців немає. Для цього звичайно використовують два суфікси: для назв чоловічого роду **-ець** і **-анин**; для назв жіночого роду відповідно **-к(а)** і **-анк(а)**, надаючи перевагу першому з них: *полтавець, полтавка* (не «полтавчанин», не «полтавчанка»); *херсонєць, херсонка; англієць, англійка; іспанець, іспанка; алжирець, алжирка; киянин, киянка; львів'янин, львів'янка; лучанин, лучанка*. Якщо такі іменники творимо від іншомовних власних назв, то, як правило, вставляємо ще інтерфікс **-ин-**: *ялтинєць, ялтинка; бакинєць, бакинка; карагандинєць, карагандинка*. Однак цей паралелізм між чоловічими й жіночими відтопонімними іменниками – назвами мешканців не завжди зберігається: *китаєць, китаянка* (не «китайка»); *коломиєць, коломижанка; тернопольєць, тернопольянка; кременчуєць* (від давнього *Кременчуг*), *кременчужанка; француз, французженка*. Трапляються поодинокі відхилення від названих вище словотворчих моделей: *одесит, москвич, подоляк* (частіше *подолянин*).

Що ж до форм *сумчанин* і *сум'янин*, то першу утворено від назви річки *Сумка* (звідти й звук **ч**), за якою названо місто Суми; друга ж, штучно зладнена за моделлю слова *харків'янин*, не є літературною.